

Давня та нова історія України

УДК 930.2

В. Б. Звагельський

ЛОКАЛІЗАЦІЯ ЛІТОПИСНОЇ САЛЬНИЦІ

У статті розглядаються численні варіанти локалізації літописної р. Сальниця, пов'язаної з трагічними подіями походу Ігоря Святославича у Половецький степ навесні 1185 р. Висловлюється гіпотеза про розташування цієї річки в басейні Дніпра.

Ключові слова: Сальниця, Сіверський Донець, “Слово о полку Ігоревім”, локалізація, історіографія.

Серед завдань щодо дослідження історії Київської Русі важливе місце посідають питання історичної географії. До останніх відноситься і комплекс проблем, що стосуються маршруту сіверських полків навесні 1185 р. у Половецький степ. Цей похід, оспіваний у “Слові о полку Ігоревім” і детально описаний у Іпатіївському та Лаврентіївському літописах, вивчається вже понад два століття. Йому присвячено сотні статей і монографій, створених дослідниками різного рівня кваліфікації і фаху, переважно істориками і філологами. З’ясовано багато питань, уточнено низку положень, висунуто десятки різних версій, гіпотез, припущень.

Проте питання щодо маршруту Ігоревих полків залишається ще багато в чому нез’ясованим. На сьогодні існують близько десяти версій та гіпотез, що доповнюють одна одну, корегують, а часто і вступають у взаємне протиріччя. Така ситуація зумовлена тим, що основні географічні орієнтири походу точно не локалізовані.

В цій статті ми зупинимося на локалізації р. Сальниця. Багато дослідників за період після першої публікації пам’ятки у 1800 р. займалися цим питанням. Певним підсумком цих студій стала стаття в “Енциклопедии “Слова о полку Игореве”. В цій, переважно історіографічній, роботі її автор О.Г.Бобров спробував дати стислу характеристику деяким поширеним гіпотезам. Але, виходячи з характеру видання, ним були враховані далеко не всі існуючі варіанти локалізації, хоча інколи наведені легковажні компілятивні матеріали (наприклад, роботи В.М.Маркіна, І.Саратова, П.Ткаченка та ін.), не було також проведено належного критичного аналізу [1, с.263-267].

Отже, назва Сальниця згадується в Іпатіївському літописі після опису зустрічідесь між Донцем і Осколом полків Ігоря і Всеволода: Ігор “перебрде Донець и тако приида ко Осколоу, и жда два дни брата своего Всеволода: тот бяша шел инем путем ис Коурьска. И оттоуда поидоша к Сальнице” [2, стб.638]. Далі в писемних джерелах згадуються без будь-якої прив’язки до місцевості лише два гідроніми – Сюрлій і Каяла. Отже, Сальниця є останнім об’єктом, від локалізації якого залежить і сама можливість подальших пошуків.

Згадується Сальниця в літописі ще й у зв’язку з відомим походом Володимира Мономаха 1111 р., коли був убитий дід Кончака – половецький хан Шарукан. Цей похід аналізувався багатьма дослідниками, які не дійшли однозначного висновку стосовно локалізації Сальниці.

Цей об’єкт зустрічається також в деяких списках “Книги Большому Чертежу”: “И ниже Изюма пала в Донець с правая стороны река Сальница. А ниже тое – Изюмец” [3, с.38]. На підставі цих даних вперше локалізував Сальницю, що згадується під час походу Мономаха 1111 р., В.М.Татищев: “оная течет в Донец с правой стороны ниже Изюма” [4, с.259, прим.352].

Однак спробу локалізації Сальниці, що згадується під час подій 1185 р., вперше здійснив М.М.Карамзін: “Здесь названа Сальницей река Сал, впадающая в Дон близ Семикаракорской станицы” [5, прим.204]. Необхідно зазначити, що це був початок сприйняття “Слова” не лише як літературної пам’ятки, а й як історичного джерела. І хоча напрацювання М.М.Карамзіна у подальшому виявилися багато в чому неточними, а подекуди і помилковими, – шлях, визначений видатним істориком, виявився перспективним.

У відомій статті П.Г.Буткова, де, фактично вперше, приділено значну увагу багатьом аспектам географії походу Ігоря Святославича, Сальниця ототожнюється з р.Торець: “впадающему в Тор в четырех верстах от Донца, и имевшему тогда имя Сальницы, без сомнения от лежащих при устье Торца четырех соляных озер, которые и в недавния времена соль доставляли” [6, с.52].

М.Ф.Грамадин зазначав: якщо Каялу ототожнювати з Кагальником, “то Сальницю и Сюурлий надобно искать на той же левой стороне Донца” [7, с.133].

М.С.Арцибашев спеціально не займався визначенням місцезнаходження Сальниці, але зазначив, що “едва ли Сальницей называется здесь река, впадающая в Донец с левой стороны между Осколом и Боровскою” і що вона “очевидно” була на відстані одного переходу від р.Сюурлії, а останній він вбачав в Ольховому колодязі, який впадає у Донець нижче Борової на 20 верст [8, с.193, 241, прим.34].

Погоджуються з М.М.Карамзіним, що Сальниця – це р.Сал, у своїй відомій книзі з перекладом пам’ятки та коментарями М.В.Гербель [9, с. XXXV].

М.Я.Аристов ідентифікував Сальницю з Тором, причому відомий історик, спираючись на Хлебниковський список Іпатіївського літопису, пише стосовно походу 1111 р., що в ньому “вместо неизвестной реки Сальницы обозначена Сольница /.../ Эта незнакомая нам река получила название Тора, потому что на ней кочевали торки, прогнанные половцами. Как Тор называли Сольницей, так город Торский или славянский называли – соленым городом, а озера Тора – солеными озерами” [10, с.15]. Тобто М.Я.Аристов вважав Сальницю, що згадується під 1185 р., і Сальницю (Сольницю Хлебниковського списку Іпатіївського літопису), що згадується під 1111 р., однією і тією ж річкою.

У роботі, спеціально присвяченій пошукам Каяли, П.Є.Ваденюк торкається і географії інших об’єктів, пов’язаних з походом, зокрема і локалізації Сальниці, яку він ототожнює з Сухим Торцем. Останнє дослідник пояснює тим, що “Устья Сухого Торца, названного в Большом Чертеже Сальницей” [11, с.56]. Це є явним непорозумінням, оскільки у “Книзі Большому Чертежу”, де згадується Сальниця, йдеться про іншу місцевість – район сучасного м.Ізюм.

Маючи на увазі походи 1111 і 1185 рр., М.П.Барсов вважав, що в обох випадках Сальницю треба шукати “не в дальнем расстоянии от устья Оскола” [12, с.303-304].

Не вдаючись до детального аналізу реалій походу, Д.І.Багалій приєднався до точки зору М.Я.Аристової [13, с.250].

Посилаючись на М.Я.Аристову, ототожнював “з большой вероятностью” Сальницю з р.Тор і відомий фахівець з історичної географії В.Г.Ляскоронський. При цьому вчений слушно зауважував, що літописи, називаючи річки, вказують лише на місцевість, куди рухалися руські війська, тобто до Тору можна було підійти і правим берегом Донця, і лівим, а в останньому випадку могла матися на увазі місцевість поблизу гирла Тору [14, с.62].

Аналогічну точку зору висловив В.Г.Ляскоронський і в іншій ґрунтовній праці, лише підкреслив, що, можливо, під “р.Сальницей разумелась одна из речек, впадающих в Оскол с левой стороны, неподалеку от устья р.Тора” [15, с.11].

Важливим, певною мірою новим етапом в справі дослідження маршруту сіверських полків стала робота археолога і краєзнавця М.В.Сибільова. Будучи засновником і першим директором Ізюмського і Словолянського краєзнавчих музеїв, він понад 30 років проводив археологічні дослідження у Подонцов’ї, відкривши десятки невідомих раніше об’єктів різних археологічних культур. Значну увагу вчений приділяв топографії, топоніміці, відстаням між об’єктами, бродам, тобто історико-географічному вивченню регіону. Ці спостереження і стали основою відомої статті 1950 р.

Отже, спираючись на натурне вивчення регіону, М.В.Сибільов дійшов висновку, що у “Книзі Большому Чертежу” взагалі йдеться не про р.Ізюм, а про Ізюм-Курган: “У старовинных документах і картах фігурують Сухий і Мокрий Ізюмці та Ізюм-Курган; р.Ізюм немає, принаймні документа про це авторів не трапилось, – пише М.В.Сибільов. – Між гирлами обох Ізюмців та Ізюм-Курганом відстань становить дві версти: поміж ними протікає невеличка, у 4 км завдовжки, історична р.Сальниця, що відома під назвою “Річки”. При цьому вчений зазначав, що у “Книзі Большому Чертежу” допущено помилку: р.Річка впадає у Донець не з правого, а з лівого боку [16, с.104].

У низці статей і двох книгах, присвячених історичній географії Половецького степу, походам Мономаха та Ігоря Сіверського, К.В.Кудряшов детально розглядає і маршрут русичів 1185 р. Сальницю автор локалізує в районі Ізюма [17, с.64, 66, 80; 18, с.35-36].

На працю К.В.Кудряшова “Слово о полку Игореве” в історико-географическом освещении” [19, с.43-94] відгукнувся російський історик-емігрант С.Лесной (С.Я.Парамонов) у дослідженні “Слово о полку Игореве”, що було надруковано у 4-х випусках у Парижі в 1950-1953 рр. і вперше опубліковано у Росії окремою книгою у 2008 р. Автор піддав різкій і не завжди, як на наш погляд, об’єктивній критиці здобутки радянського Словознавства і, зокрема, названу працю К.В.Кудряшова. Щодо Сальниці С.Лесной вважає, що річка, згадувана у походах Мономаха і Ігоря, це одна і та ж річка в районі м.Ізюм, але не та, про яку йдеться у “Книзі Большому Чертежу”: “Сальница “Слова” – эта та Сальница, на которую ходил Мономах и его воеводы (отдельно) на Дону. На Дон шел и Игорь, следовательно, Сальница Игоря и Мономаха одна и та же Сальница. Это Сальница в глубине половецких степей, а не Сальница у их преддверия” [20, с.152-153, 158-159]. Такі міркування змушують С.Лесного здійснювати хронологічні перерахунки і відводити на рух до Дону ще 6 днів.

У цій статті ми не будемо зупинятися на календаризації походу Ольговичів – це тема окремої, розлогої статті, лише зазначимо, що розрахунки С.Лесного на нинішньому етапі розвитку історичної науки не можуть бути прийнятні.

Незважаючи на надмірну різкість, а часто і безапеляційність роботи С.Лесного, слід відзначити одне цікаве спостереження. Він слушно зауважує, що річка, яка згадується у літописах, “несомненно солидная

река, имеющая значение, а не ручей, который даже не сохранился в настоящее время” [20, с.158]. У даному випадку слід погодитись з дослідником – Сальниця мала дійсно бути “солідною” рікою, адже як географічний орієнтир цей об’єкт (річка, брід, вузол шляхів, торговельний пункт?), як видно з літописних повідомлень, в XII ст. мав відігравати певну важливу функцію.

В.О.Афанасьєв у досить ґрунтовній статті зазначає: “река Сальница, правильное Сольница, – бывшее название реки Тор, куда полк Игорев прибыл вечером той же субботы 4 мая” [21, с.47]. Тут дослідник, як і деякі інші автори, починаючи з М.Я.Аристов, ототожнює Сальницю у походах Мономаха та Ігоря.

Натомість у ґрунтовній статті В.М.Глухов пропонує два варіанти маршруту сіверських полків, але, вважаючи, що метою походу була Тмуторокань або, як мінімум, вихід до Дону, дослідник накреслює рух військ через Донець, Оскол і далі на південний схід. При цьому, ставлячи під сумнів дані “Книги Большому Чертежу” (те місце, де йдеться про Сальницю), В.М.Глухов слушно зауважує, що згадка її у Іпатіївському літописі (“поидоша к Сальнице”) не могла стосуватися невеликої річки і літописець “не мог ее взять в качестве географического ориентира” [22, с.28].

Відомий знавець старожитностей Подонцов’я Б.А.Шрамко вважає, що йдеться про дві різні річки [23, с.404].

Б.О.Рибаков у своїй відомій монографії повністю погоджується з В.М.Татищевим. Характерно, що видатний історик, відомий своїми дотепними і неординарними підходами, прискіпливою увагою до деталей та історіографії, навіть не аналізує згадки Сальниці у інформації про похід Мономаха, кампанію Ольговичів 1185 р. і “Книги Большому Чертежу”, обмежившись їх ототожненням. Виходячи з такого підходу, вчений проводить і подальші розрахунки, взявши за точку відліку район м.Ізюм [24, с.233-234]. При цьому він спирається на роботу А.В.Лонгінова, який, на думку Б.О.Рибакова, “внес окончательную ясность в этот вопрос, утвердив татищевское мнение” [24, с.231].

Мається на увазі праця А.В.Лонгінова “Историческое исследование сказания о походе Северского князя Игоря Святославича на половцев в 1185 году” [25, с.213], присвячена різноманітним питанням “Слова о полку Ігоревім”. В свій час ця робота була досить стримано зустрінута критикою, оскільки в ній наявні надмірні пошуки символів, алегорій, штучна міфологізація, змішування історичних реалій з поетичними зворотами [26, с.179-180].

Отже, А.В.Лонгінов навряд чи міг внести “окончательную ясность” навіть у свій час, а за сотню років, що минули, наукова думка просунулася ще далі, висунувши нові аргументи і гіпотези. Виглядає дещо дивним, що Б.О.Рибаков спирається на досить посередню роботу, переважно філологічного характеру, хоча і до неї, і після неї (робота А.В.Лонгінова була опублікована у 1892 р., а Б.О.Рибакова – у 1971 р.) побачили світ десятки праць з аналізованої проблеми – це видно навіть з вищевикладеного.

Детально, з залученням великої кількості джерел, підходить до з’ясування маршруту сіверських полків військовий інженер Г.Є.Пядишев. Велику частину його праці присвячено, зокрема, і локалізації Сальниці. Порівнюючи похід Ігоря Святославича з Шаруканським походом Володимира Мономаха, він досить переконливо доводить, що згадувані у літописних оповіданнях про ці походи дві Сальниці є різними географічними об’єктами [27, с.54-55]. Причому Сальницю у поході Ігоря дослідник навіть схильний трактувати не як ріку: “древнеславянское слово *сал*, сохранившееся в болгарском языке, означает “плот-паром”, а на Дону у казаков словом *салы* называли связанные в ряд камышовые пучки, на которых казак, переправляясь через реку, клал седло и вьюки, т.е. слово *сал* связано с переправой через реку”. Таким чином, підкреслює Г.Є.Пядишев, у XII ст. під назвою Сальниця розуміли не лише річку (як у Шаруканському поході), а й місце переправи, тому літописець і не назвав її рікою, “что он аккуратно делал в отношении других рек” [27, с.55].

Нам здається привабливою така точка зору, тим більше, що вона знімає низку складних питань і стосовно географії Шаруканського походу Мономаха. Лише додамо, якщо в назві Сальниця дійсно наявний корінь зі значенням переправа-пором, то таку назву могла носити і річка. Як приклад можна навести десятки назв річок і населених пунктів з коренем лоз/лаз, чиї назви етимологічно пов’язані з переправами-бродами-перелазами [28, с.49-53].

Далі Г.Є.Пядишев слушно зауважує, що визначити місцезнаходження “переправы-Сальниці” у поході Ігоря можливо лише виходячи з розрахунку відстаней, що відділяють її від стоянки військ на Осколі, і від місця битви на р.Сюурлій [27, с.55]. Останню відстань вчений визначає у 20-25 км і ототожнює Сальницю з р.Великий Бурлук або з місцем переправи через неї [27, с.60].

Ідентифікує згідно з В.М.Татищевим Сальницю і В.Г.Федоров [29, с.64-67].

Певним підсумком в справі дослідження історико-географічних аспектів походу Ігоря Святославича стали праці харківського вченого, професора М.Ф.Гетьманця. Впродовж кількох десятиліть дослідник вивчав реалії другого етапу маршруту (від Сальниці до Каяли) безпосередньо на місцевості. Результатом цих натурних студій стала відома стаття 1976 р. [30, с.305-326] і монографія з промовистою назвою “Тайна реки Каялы”, що витримала три видання 1982, 1989 і 2003 рр. (2-е і 3-є видання перероблені та доповнені). Детально проаналізувавши основні гіпотези і висунувши додаткові аргументи, М.Ф.Гетьманець погоджується з версією М.В.Сібільова, лише дещо уточнює, що Сальниця – не безіменна річечка на околиці Ізюма, а більш значна р.Сухий Ізюмець, що теж впадає у Сіверський Донець навпроти Ізюмського кургану [31, с.51, 166]. Останній вчений вважає Шеломянем “Слова о полку Ігоревім”.

Автор статті про Сальницю у “Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі” О.С.Стрижак локалізує цю річку між річками Ізюмом та Ізюмцем і подає ще кілька варіантів: “як рр. Сал,

Сільниця (Сольниця), Търъ /.../ Солоня" та інш. Тут наведено і кілька етимологій: від "сальный" – сало ("шуга"), льодова кашка; "сальный" – брудний; а також назви кількох річок: Сала в Центральній Росії, Сал на Дону у Ростовській області РФ. Щодо останньої автор зазначає з посиланням на М.Фасмера: "ймовірно, з тюрк.; пор.: кирг., алт., казах. sala "притока, рукав річки" або калм. sala "розгалуження, рукав річки, долина, яр" [32, с.129].

Відомий знавець давньоруської культури, і зокрема "Слова о полку Ігоревім", Л.Є.Махновець у "Географічно-археологічно-етнографічному покажчику" до "Літопису Руського" розрізняє дві річки Сальниці: ту, що згадується у поході Мономаха 1111 р., вчений з застереженням "очевидно" ототожнює з р.Солоня – правою притокою Попільнюшки (правою притокою Береки), а Сальницю, що згадується у поході Ігоря, традиційно – з річкою біля м.Ізюм [33, с.568].

Вважаючи, що Ігор рухався з півночі Муравським шляхом, П.Я.Корж вбачає у Сальниці р.Мжа. Аргументація дослідника є дещо несподіваною, оскільки він стверджує, що у кінці XII ст. "о местоположении притоков судили глядя на реку не по течению, а против него", тому, мовляв, р.Мжа сприймалася ніби ліва притока, що й відбилося у її тюркській назві – "сал, сол – левый" [34, с.103].

Положення про визначення розташування приток (права/ліва), яке висуває П.Я.Корж, є дуже сумнівним і потребує детальної і обгрунтованої розробки. По-перше, треба довести, що назва Мжа є тюркізмом, а не гідронімом, виникнувшим на слов'янському мовному ґрунті від іменника межа – кордон, рубіж. По-друге, якщо й погодитись з автором, що "сал-сол" – лівий, то за логікою парності має бути і правий. І взагалі, чому саме цю невеличку річку (а неподалік – більш значні Ворскла і Донець) нарекли таким дивним, нетрадиційним ім'ям.

Але, на наш погляд, є у міркуваннях П.Я.Коржа спостереження, які заслуговують на увагу. Це те, що автор не заводить військо Ігоря у гліб половецьких земель, а накреслює його рух битим Муравським шляхом, який в цій місцевості майже співпадає з умовним кордоном Русі і Степу. Але в цілому ототожнення Сальниці і Мжи, як і усі подальші побудови П.Я.Коржа, виглядають непереконаливими.

Однозначно погоджується з орієнтирами "Книги Большого Чертежа" відомий археолог С.О.Плетньова [35, с.162].

Перекладач і дослідник "Слова" А.Ю.Чернов в своїй новій розлогій книзі детально зупиняється на історико-географічних аспектах походу Ольговичів. Згідно його розрахунків, і перша (переможна), і друга (трагічна) битви відбулися не на правому березі Донця, а на лівому, тобто у межиріччі останнього і Дону. Сальниця, за А.Ю.Черновим, – р.Глибока (або р.Калитвінець); Сюурлія – Біла Калитва; Каяла – Бистра [36, с.275-276, 284-285].

У новітньому дослідженні луганського історика В.І.Подова обгрунтовується так званий південний варіант розташування місцевості, де відбулися трагічні події. Ототожнивши Сальницю, що згадується під 1111 р., і ту, що згадується під 1185 р., дослідник локалізує її в басейні Дніпра, вважаючи, що це сучасна р.Солоня – права притока р.Вовча, що впадає у Самару [37, с.16, 101-103].

Отже, як бачимо, на сьогодні не існує єдності й щодо визначення місця розташування Сальниці, і трактування цього географічного об'єкта (брі́д, ріка?), і можливості ототожнення Сальниці, що згадується у зв'язку з походом Ігоря 1185 р., з Сальницею у поході Мономаха 1111 р., і згадками її у "Книзі Большому Чертежу". Однак, переконані, – ситуація не є безнадійною. Спробуємо зупинитися на деяких моментах, яким, на наш погляд, недостатньо приділяється уваги.

Дослідники неодноразово зупинялися на питанні невідповідності незначних розмірів Сальниці (якщо мати на увазі район Ізюма, яка, згідно окремих гіпотез, навіть не збереглася до наших днів), зі згадками про неї у досить важливих літописних повідомленнях. Тобто ця річка повинна була бути відомою на Русі якщо не своїми розмірами (такий фактор відсутній), то чимось іншим, неординарним. Це спробував пояснити К.В.Кудряшов тим, що Сальниця "определяла собой место переправы через Донец – в этом основание для ее упоминания в летописи, а позднее и в "Книге Большого Чертежа" /.../ именно сюда, к этой Сальнице, т.е. к Изюмской переправе, и подошел Игорь" [18, с.36; 19, с.68].

Виходячи з вищесказаного, можемо дійти попереднього висновку: три важливі фактори, що, на думку багатьох вчених, пов'язані з походом Ігоря Святославича, ніби концентруються в районі сучасного м.Ізюм. Це:

1. Згадки р.Сальниця у літописі та "Книзі Большому Чертежу";
2. Наявність переправи в районі м.Ізюм;
3. Розташування поруч гори Кременець – Шеломяні "Слова о полку Ігоревім".

Така гіпотетична локалізація історико-географічних реалій – майже однозначної трактовки цього Ізюмського вузла як головної відправної точки подальшого шляху Ольговичів – призводить до заздалегідь заданого пошуку десь неподалік і інших об'єктів – Сюурлія і Каяли. Але, як нам уявляється, картина виглядає дещо інакшою. Зупинимось детально на кожному з наведених факторів.

Отже, писемні згадки Сальниці. Фраза Іпатіївського літопису, процитована на початку цієї статті, майже завжди перекладається, а отже і тлумачиться, не зовсім точно, тому більшість вчених вважає, що дружини Ігоря на шляху до Сюурлія перетнули Сальницю. На це вже звертали увагу В.Глухов, С.Лесной, М.Т.Гойгел-Сокол, О.Г.Бобров та інші дослідники. Втім, у літописному рядку чітко вказано: "и оттуда поидоша к Сальнице", – тобто тут маємо справу зі специфікою часових форм дієслів у давньоруській мові (у даному випадку дієслово "поидоша" вжито у формі аориста, що однозначно вказує на нетривалість дії –

на завершення початку руху до Сальниці). Підтверджує це і традиційне значення префікса по-. Тобто ці слова Іпатіївського літопису слід розуміти: почали рухатися, вийшли, виступили до Сальниці.

Також не все з'ясовано і з місцем розташування Сальниці щодо Донця – вона була правою чи лівою притокою останнього і чи взагалі була вона притокою саме цієї річки? Про це в давньоруських джерелах не йдеться.

Це є принциповим, тому що у випадку локалізації Сальниці на лівому березі Донця, доведеться погодитися, що в цей момент русичі вже перетнули Донець і опинилися у межиріччі Донця-Оскола. А останнє теж, в свою чергу, потребує додаткової аргументації, адже фраза того ж літопису “приида ко Осколу” теж однозначно не вказує на перехід через останню, а може означати і рух її берегами, по її притоках, території, що відноситься до її басейну, або, швидше за все, – про рух до місця впадіння Осколу у Донець.

Взагалі, визначення територій, земель, волостей за річками, що протікають по них, є характерною рисою давньоруського літописання. Так, десятки разів зустрічаємо майже формульні фрази типу: “воевати Волгу”, “ходи на Дунай”, “снесе Сулу”, “повоевати Сулу” і т.інш. Д.С.Ліхачов підкреслює, що таке ж визначення “страны” за річками зустрічається і у “Слові”, і наводить 12 прикладів [38, с.225].

Таким чином, вагомим підстав стверджувати, що русичі перетинали Сальницю, немає.

Тепер стосовно згадки Сальниці у зв'язку з наявністю на ній саме в районі Ізюма переправи, що ніби надає їй особливого значення, чим і зумовлені згадки її, Сальниці, у писемних джерелах. Таку аргументацію взагалі слід відкинути, тому що середня течія Донця має десятки бродів, так званих лазів-перелазів. Нами було проведено спеціальне дослідження і встановлено, що на відрізку від Белгорода до Лисичанська функціонували у пізньому середньовіччі принаймні 33 переправи [39, с.3-14]. Зрозуміло, що велика їх кількість використовувалася і раніше. Лише на Середньому Донці від Савинців до Слов'янська (історичного Тору), тобто основного району пошуків Сальниці, було понад 10 переправ [39, с.8-11]. Деякі з них згадуються у численних документах і публікаціях Філарета (Гумілевського), І.Д.Бєляєва, Д.І.Багалія, В.О.Юркевича, А.Г.Слюсарського та інших дослідників. Отже, наявність броду на Сіверському Донці саме в районі Ізюма не є чимось надзвичайним, аби привернути увагу літописців.

Між літописними згадками (Сальниця/Сольниця 1111 р. і Сальниця 1185 р.) лежить три чверті століття, і за цей час жодного разу цей гідронім не згадується у джерелах. Таким чином, вірогідно, праві ті дослідники, які вважають, що йдеться про дві різні річки.

Тепер стосовно Ізюмського кургану – гори Кременець, яку деякі дослідники, починаючи з П.Г.Буткова, ототожнюють з Шеломянем “Слова о полку Ігоревім”, що згадується у відомому рефрені “О, Русская земля, уже за Шеломянем еси!”. Йдеться про те, що русичі виходять за межі Русі, яку вже не видно за Шеломянем. На початку ХІХ ст., коли писав свою роботу П.Г.Бутков, уявлення про кордони Русі ХІІ ст. були дуже непевними і неконкретними. Звідси і з'явилася гіпотеза про Ізюмський курган, що й дійсно є надзвичайним природним утворенням на відносно рівнинній місцевості. Але на сьогодні встановлено, що кордон Русі зі Степом в епоху “Слова о полку Ігоревім” пролягав значно західніше – в межиріччі Ворскли і правих приток Сіверського Донця [40, с.3-10]. Нагадаємо: останній давньоруський літописний город Донець знаходився в межах сучасного Харкова, далі на схід спорадично трапляються лише поодинокі об'єкти.

Отже, гіпотетичність локалізації Сальниці біля Ізюмського кургану пов'язана з гіпотетичною локалізацією Шеломяні, і навпаки.

У літературі є досить сталою, майже традиційною, думка про умовний розподіл маршруту сіверських полків на дві частини, два етапи: з Новгорода-Сіверського до Сальниці та від Сальниці до Каяли. Тут є своя логіка, адже власне військові дії почалися після Сальниці. Але в такому розподілі є одна серйозна вада, що призводить до невизначеності у подальших розрахунках: Сальниця не може бути надійним репером, оскільки вона сама по собі є шуканою – її власне місце розташування не встановлено остаточно.

Останній відносно надійний географічний (і хронологічний) орієнтир – це місце переходу через р.Донець (суч. р.Уди) в районі літописного м.Донець. Цей перехід відбувся одразу після сонячного затемнення, про що маємо пряму вказівку “Слова о полку Ігоревім”.

Тут ми знову зіштовхуємося ще з одним проблемним аспектом, пов'язаним з тим, що не всі дослідники погоджуються з ототожненням давньоруського Донця з сучасною р.Уди (права притока Сіверського Донця), а сучасного Сіверського Донця – з Доном давньоруських джерел і, виходячи з цього, ареал пошуків переносять на схід до сучасного Сіверського Донця [41, с.134; 42, с.134-135]. Втім, ще у 1958 р. Б.О.Рибаков присвятив цій проблемі окрему роботу, де, на наш погляд, переконливо довів саме таке розуміння давньоруської гідронімічної номенклатури даного регіону [43, с.5-11].

Таким чином, якщо 2-й етап відраховувати від затемнення, то тоді серед усіх історико-географічних орієнтирів будемо мати згадки лише про Сальницю, Сюрлій та Каялу, тобто про три об'єкти, які точно не локалізовані. Але і в цій ситуації, як нам здається, є шляхи для подальших пошуків. Дещо прояснює цю складну ситуацію повідомлення Іпатіївського літопису, в якому йдеться, що після поразки русичів і положення князів Ігоря утримували у половецькому таборі на березі р.Тор. Звідси згодом він, перетнувши цю річку, направився до р.Донець. Тут ми натрапляємо на одну цікаву деталь географічного змісту, на яку мало звертають увагу дослідники, але яка, очевидно, пов'язана з попередньою інформацією Іпатіївського літопису. Лаврентіївський же літопис сповіщає, що коли Ігор перебував у полоні, то “пойде путем гость, они [половці – В.З.] казаха рекуше: “пойдите по свою братью али мы идем по свою братью к вам” [44, стб.399]. Тобто, половці казали, щоб гість-купец переказав русичам, аби вони прийшли за своїми людьми.

Тут є важлива вказівка – “поиде путем гость”, тобто шляхом рухався купець-гість і прямував він, як це видно з того, що половці “рекуше” йому, до Русі. Отже, шлях його був з півдня на північний захід або на захід. Ігор же перебував у полоні на р. Тор, що впадає у Донець неподалік від головної магістралі регіону, пізніше відомої під назвою Муравський шлях. Отже, дорогою, якою рухався цей гість, дуже вірогідно, і був саме цей шлях, що проходив поруч з Тором та його притоками. Звідси випливає, що десь неподалік мала бути і Сальниця. Вірогідно, праві ті дослідники, які підтримують і розвивають думку П.Г.Буткова, згідно якої шукана річка є однією з приток Тору. Ми теж приєднуємося до таких поглядів і вважаємо, що це міг бути Кривий Торець. Його верхів'я і верхів'я Кальміуса знаходяться зовсім поруч, витікаючи в протилежні боки з однієї височини, яка є водорозділом басейнів Дніпра і Дону, по якому і пролягав Муравський шлях. Кальміус або одну з його приток в такому разі слід ототожнювати з Каялою. Таким чином, можемо дійти висновку, що Сальниця “Книги Большому Чертежу” і літописів – різні річки.

Тут, думається, методично правильним буде змінити напрямок пошуків і рухатися не на схід, південний схід або захід, як рухалися наші полки і як переважно будують свої розрахунки дослідники (Сальниця – Сюрлій – Каяла), а в зворотньому напрямку – від Каяли. Адже, переконані, ніяк не можна ігнорувати ареал поширення “каляльських” гідронімів (Каялга, Каяли Кулак, Каялишан, Каяли Джуюшан) в Надазов'ї. На це “каляльське” гніздо вже звертали увагу лінгвісти [45, с.32-33,37]. Втім, маємо ще одне важливе свідчення німецького історика Тунманна, який у 1777 р. створив, а у 1784 р. видав друком книгу “Кримське ханство”. Цей історико-географічний та політико-економічний нарис російською мовою вперше було видано у 1936 р. у Сімферополі. Тунманн пише: “Эта обширная страна лежит на северной стороне Черного и Азовского морей и окружена со всех остальных сторон русскими владениями, от которых ее отделяют Каяли-Берт (каменистый Берт), иначе Большая Берда, Шилки-Су или Конские Воды” [46, с.42]. Географічно ця Каяли-Берт цілком вкладається у вищеназваний ареал.

Ця робота німецького вченого зовсім випала з поля зору дослідників (в жодній роботі з історичної географії вона не згадується), оскільки її упорядник, редактор і перекладач М.Л.Ернст був репресований, а книга, що й так була видана малим тиражем, вилучена з обігу. Друге її репринтне видання побачило світ лише у 1991 р., про що ми вже сповіщали [47, с.8-9].

Згадка Каяли Тунманном є надзвичайно важливою, тому що вона є найдавнішою (звичайно, окрім джерел XII ст.) з відомих на сьогодні.

Насамкінець слід наголосити – цей надазовсько-каляльський ареал є дуже інформативним і вселяє оптимізм у справу розв'язання одного з найскладніших питань вітчизняної історії. Втім, пошуки Каяли – то вже тема окремої розвідки.

Джерела та література

1. Бобров А.Г. Сальница // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. – СПб., 1995. – Т.4.
2. Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – Т.II. – М., 1962.
3. Книга Большому Чертежу. – М.; Л., 1950.
4. Татищев В.Н. История Российская. – Т.II. – М., 1963.
5. Карамзин Н.М. История государства Российского. – Т.II. – СПб., 1852.
6. Бутков П.Г. Нечто к Слову о полку Игореве // Вестник Европы. – 1821. – Ч.121. – №21.
7. Грамматин Н.Ф. Слово о полку Игоревом, историческая поэма, писанная в начале XIII века на славянском языке прозою и с оной переложенная стихами древнейшего русского размера, с присовокуплением другого буквального приложения с историческими и критическими примечаниями, критическими же рассуждениями и родословною. – М., 1823.
8. Арцыбашев М.С. Игорь, или война половецкая // Вестник Европы. – 1826. – Т.147. – № 11-12.
9. Игорь князь Северский. Слово о полку Игореве. Поэма в двенадцати песнях. Перевел с древнерусского Николай Гербель. – Издание пятое. – СПб., 1876.
10. Аристов Н.А. О земле половецкой (Историко-географический очерк). – К., 1877.
11. Ваденюк П.Е. Где нужно искать ту реку, на берегах которой 5-го мая 1185 г. был разбит Игорь Святославич Новгородсеверский, и которая названа Каялой? // Труды III археологического съезда. – К., 1878. – Т.2.
12. Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. – Варшава, 1885.
13. Багалеи Д. История Северной земли до половины XIV столетия // Сборник сочинений студентов Университета св.Владимира. – К., 1882. – Вып.4.
14. Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 г. / Отдельный оттиск с Журнала Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1907.
15. Ляскоронский В.Г. Северские князья и половцы перед нашествием на Русь монголов // Сборник статей, посвященных Д.А. Корсакову. – Казань, 1912.
16. Сибільов М.В. Археологічні пам'ятки на Донці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. – К., 1950. – Т.IV.
17. Кудряшов К.В. Половецкая степь. – М., 1948.
18. Кудряшов К.В. Про Игоря Северского, про землю Русскую. – М., 1959.
19. Кудряшов К.В. “Слово о полку Игореве” в историко-географическом освещении // Слово о полку Игореве. Сборник статей. – М., 1947.
20. Лесной С. Златое слово Руси. Крах антирусских наветов. – М., 2008.
21. Афанасьев В. Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году (критическое исследование похода по летописям и “Слову о полку Игореве”) // Исторический журнал. – 1939. – №6.

22. Глухов В.М. К вопросу о пути князя Игоря в Половецкую степь // Труды отдела древнерусской литературы. – М.; Л., 1955. – Т.11.
23. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. – Харьков, 1962.
24. Рыбаков Б.А. "Слово о полку Игореве" и его современники. – М.: Наука, 1971.
25. Лонгинов А.В. Историческое исследование сказания о походе Северского князя Игоря Святославича на половцев в 1185 году. – Одесса, 1892.
26. Булахов М.Г. Лонгинов Аркадий Васильевич // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". – Т. 3. – СПб., 1995.
27. Пядышев Г.Е. Поход Игоря в 1185 году. Место битвы // История СССР. – 1980. – № 4.
28. Звагельський В.Б. Лосицька дорога // Сумська старовина. – 1999. – №№ V-VI.
29. Федоров В.Г. Кто был автором "Слова о полку Игореве" и где расположена река Каяла. – М., 1956.
30. Гетманец М.Ф. По следам князя Игоря // Труды отдела древней русской литературы. – М.; Л., 1976. – Т. 31.
31. Гетманец М.Ф. Тайна реки Каялы. – Харьков, 2003.
32. О.С. [О.С.Стрижак] Сальница, р. // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985.
33. Махновець Л.Є. Географічно-археологічно-етнографічний показчик // Літопис руський. – К., 1989.
34. Корж П.Я. К вопросу об исторической основе "Слова о полку Игореве" // Вісник Харківського університету. – 1988. – № 327.
35. Плетнева С.А. Половцы. – М.: Наука, 1990.
36. Чернов А.Ю. Хроники изначального времени. "Слово о полку Игореве": текст и его окрестности. – СПб., 2006.
37. Подов В.И. Поход князя Игоря на половцев в 1185 году. Историческое исследование. – Луганск, 2009.
38. Лихачев Д.С. "Слово о полку Игореве" и культура его времени. – Л., 1985.
39. Звагельський В.Б. Середньовічні броди на Дінці // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія". – Харків, 2009.
40. Звагельський В.Б. Шеломань у "Слові о полку Ігоревім" // Київська старовина. – 1999. – №2.
41. Творогов О.В. Дон // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". – СПб., 1995. – Т.2.
42. Творогов О.В. Донец // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". – СПб., 1995. – Т.2.
43. Рыбаков Б.А. Дон и Донец в "Слове о полку Игореве" // Научные доклады высшей школы: Исторические науки. – 1958. – №1.
44. Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. – М., 1962.
45. Отін Є.С. Гідроніми Східної України. – К.; Донецьк, 1977.
46. Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991.
47. Звагельський В.Б. Щодо локалізації р. Каяла // Сумська старовина. Збірка наукових праць. – Суми, 1996.

Звагельський В. Б. Локалізація летописної Сальниці

В статті розглядаються численні варіанти локалізації летописної р. Сальниці, пов'язаної з трагічними подіями походу Ігоря Святославича в Половецьку степу весною 1185 г. Висказується гіпотеза про розташування цієї річки в басейні Дніпра.

Ключевые слова: Сальница, Северский Донец, "Слово о полку Игореве", локалізація, історіографія.

Zvagelsky V. B. The localization of annalistic Sal'nica

The numerous variants of localization annalistic, Sal'nica related to the tragic events of hike of Igor Svyatoslavich in Poloveckuyu steppe by the spring 1185 are examined In the article Vysskazyvaetsya hypothesis about the location of this river in the pool of Dnepr.

Keywords: Sal'nica, Severskiy Donec, "The Narrative of Ihor's Regiment", localization, historiography.

УДК 94:394(477.64)"17"

В. І. Мільчев

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ЗАПОРІЗЬКОГО ЕТОСУ XVIII СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено дослідженню характерних рис історичного етосу запорізького козацтва упродовж XVIII століття. Основу наукової розвідки склали документальні й наративні матеріали архівних і бібліотечних зібрань України, Польщі та Російської Федерації. Виокремлено та проаналізовано характерні складові запорізького етосу: місії "Щита Християнства", зречення шлюбного життя, січового кодексу честі, а також дотримання зовнішньо-атрибутивних маркерів соціальної групи у одязі, зачісці тощо.

Ключові слова: етос, запорізьке козацтво, братство, слава, celibat.

Недостатній рівень дослідженості соціальної історії Запоріжжя XVIII ст., не дає змоги однозначно й у повному обсязі відповісти на питання про характерні риси етосу запорізької громади часів Нової Січі. Під "етосом", у нашому випадку, слід розуміти сучасну дефініцію, прийняту в широкому колі гуманітарних наук (соціології, психології, етиці, філософії), яка означає стиль життя конкретної суспільної групи, орієнтацію її культури, прийняту в ній ієрархію морально-ціннісних норм. Тема ця залишається практично не розробленою. Переважна більшість досліджень з історії запорізького козацтва є зосередженими на проблемах його політичної, військової та економічної історії. Побіжні нотатки з цього приводу ми зустрічаємо лише у